

Микола Кирюшко

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ ФАКТОРІВ ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ)

У статті розглянуто головні особливості функціонування етноконфесійних спільнот у контексті збереження історичної пам'яті. Автором розглянуто основні принципи та визначено базовий категоріальний апарат, необхідний для дослідження соціальної активності етноконфесійних спільнот на шляху відновлення власної історичної пам'яті та пошуку своєї групової ідентичності в нових умовах.

Ключові слова: історична пам'ять, релігійна свобода, релігійні спільноти, етнічність, етноконфесійні спільноти, соціальна відповідальність, плюралізм, національна ідентичність, релігійна ідентичність.

Kuryushko Mykola. Ethnic-faith communities of Ukraine in system of factors of reproduction of historical memory (theoretical and methodological aspects of research). In the article the main features of functioning ethnic-faith communities in a context of preservation of historical memory are considered. The author analyses main principles and determines basic categories necessary for research of social activity of ethnic-confession communities on a way of renewal of own historical memory and search of the group identity in new conditions.

Keywords: historical memory, religious freedom, religious communities, ethnicity, ethnic-faith communities, the social responsibility, pluralism, national identity, religious identity.

Два десятиріччя державного суверенітету України стали часовим простором для існування і розвитку численних народів, представники яких мешкали на її історичній території – болгари, греки, караїми, мадяри, поляки, волзькі та кримські татари тощо. До базових ознак цих народів

належить унікальне у кожному випадку поєднання етнічної і релігійної ідентичності. Зумовлене історично, це поєднання і нині базується на колективно збереженій історичній пам'яті. Вона сьогодні стає джерелом одержання відповідей на запитання з боку нових поколінь щодо походження свого народу (етнорелігійної групи), про власних героїв та ідеали, про призначення та смисл історичного існування певної етнічності.

Головною проблемою статті є неоднозначність і багатоаспектність історичного досвіду та сучасного стану згаданих вище етноконфесійних груп і спільнот (далі – ЕКС), які недостатньо вивчені до нашого часу. Спільною рисою історичної долі цих народів в Україні у ХХ ст. було нищення їх культур соціалістичною державою, складовою офіційної ідеології якої був «пролетарський інтернаціоналізм». Запровадження його відбувалося, на жаль, часто шляхом викорінювання національних особливостей, що приводило, врешті-решт, національні спільноти до їх прискореної асиміляції. Другою деструктивною складовою згаданої ідеології була примусова атеїзація історично усталених етноконфесійних спільнот. Вилучення релігійної домінанти з повсякденного життя багатьох із них мало трагічні наслідки для збереження і відтворення їх національної ідентичності. Повернення до природного стану речей після здобуття державного суверенітету Україною означало, зокрема, і відновлення нормального розвитку етноконфесійних спільнот, пов'язаного із властивими їм релігійними компонентами.

Важкі випробування, що випали на долю національних спільнот на теренах України у минулому столітті, переконливо довели величезне значення релігії у процесах етнозбереження та етновідтворення етнічних груп, які перебувають в іншомовному й іншорелігійному оточенні. Релігія в цих умовах стає не просто символічною відзнакою певної групи, вона стає смислоутворюючим елементом, який надає глибинного сенсу історичному буттю нації. Саме навколо релігійних домінант твориться національна міфологія, складаються уявлення про мету і призначення існування нації, постають фігури національних героїв. Релігія надає

трансцендентного смислу національній свідомості, підкреслює визначальні риси культури й побуту народу, певною мірою сакралізує процес національної самоідентичності.

Етнозберігаючу роль релігії у житті національних спільнот досліджували відомі українські вчені, серед яких етнологи, політологи і філософи. Особливої уваги серед них заслуговують праці докторів наук В. А. Войналовича, Л. О. Филипович та О. В. Шуби. Зокрема, у монографії «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960 років» В. А. Войналович на величезному фактичному матеріалі показує, за допомогою яких механізмів здійснювалася Радянською державою дезінтеграція етнічного і релігійного в її системній політиці щодо релігійних об'єднань національних меншин, зокрема щодо іудеїв, поляків та реформатів Закарпаття [1]. Загальні лінії взаємозв'язку етнічного і релігійного у національній свідомості етноконфесійних спільнот дослідили Л. О. Филипович, О. В. Шуба та інші. Особливості релігійно-національної самоідентифікації кримськотатарського народу дослідили О. Є Бойцова і М. І. Кирюшко [2]. Основи вивчення регіоналізації етноконфесійних процесів у нашій країні заклали В. А. Войналович [3, с. 189] та М. І. Панчук [4, с. 344–365]. Етнонаціональний вимір інструменталізації релігії в політичних процесах у сучасній Україні дослідила Н. І. Кочан [5, с. 386–400]. Релігійний аспект дискусії про корінні народи України розглянув у своїй дисертації Б. В. Бабін [6, с. 87–158]. Релігійну складову нетрадиційної, «нової» імміграції до України зафіксувала група авторів на чолі з Я. Пилинським [7, с. 87–125]. Цінним джерелом знань щодо витоків специфіки етноконфесійної карти Криму є монографія А. А. Непомнящого [8], колективна монографія О. В. Бойцової, В. Ю. Ганкевича, Е. С. Муратової та З. З. Хайредінової, а також монографія іншої групи авторів «Крим в етнополітичному вимірі» [9]. Важливим для нашого розгляду є висновок про те, що за умов реалізації «подвійної ідентичності, яка становить саму суть української поліетнічної нації», перед Україною постали виклики, які походять «від регіональної історичної та етнічної специфіки, мовного, культурного, конфесійного розмаїття країни» [10, с. 10–11].

Розв'язання обраної автором проблеми вимагає попереднього чіткого визначення базових понять і вихідних теоретичних положень.

1) Етнозберігаюча роль релігії розкривається у житті всіх національних спільнот, але найрельєфніше вона постає серед тієї її частини, які історично набули форми етноконфесійних. Більше того – повнота вираження здатності релігії до сприяння етнозбереженню та етновідтворенню спільнот зростає обернено пропорційно до абсолютної величини цих згромаджень. Можна легко уявити цілком світську (аж до атеїстичності) спільноту (наприклад, радянський народ), чи переважною мірою релігійну (але не повністю) національну спільноту (наприклад, росіян або євреїв), або частково релігійну націю (французів), однак авторові цих рядків невідоме будь-яке невеличке за кількістю членів національне утворення, що існувало би без будь-якої релігії. Міра впливу релігії у цих спільнотах помітно зростає, починаючи від великих й аж до кількісно найменших утворень. Нашою гіпотезою є припущення, що релігія є не лише символом, а одним із структуроутворюючих елементів таких соціальних одиниць. Тому етнозберігаючу роль релігії й будемо розглядати переважно на прикладі етноконфесійних спільнот, зокрема тих, які діють в Україні.

Зазначені спільноти виникають внаслідок дії історично тривалого процесу етнізації світових метаєтнічних утворень (буддизму, християнства, ісламу). Спонукальною причиною їх виникнення є необхідність виживання і самозбереження в іноетнічному та іншомовному оточенні окремих соціальних груп, для яких властивим є неповторне, унікальне, навіть оригінальне сполучення культурних, мовних, релігійних характеристик. При цьому конкретним приводом до утворення цих одиниць можуть бути зміна державної приналежності території, на якій мешкає дана група, економічна, політична або кліматична міграція, складні міжцивілізаційні відносини. С. І. Здіорук вперше у вітчизняній літературі характеризує етноконфесійну спільноту як «відносно окремий етносоціальний організм з провідною і вирізняючою етноконфесійною характеристикою»

[11, с. 110]. Відзначаючи високий рівень взаємопроникнення етнічного і релігійного чинників, цей автор звертає увагу на обов'язкове існування етнічного субстрату, через що етноконфесійну спільноту саме й можна описувати як субетнічну одиницю або групу. Разом із цим у подібних утвореннях завжди можна ідентифікувати національну приналежність особи за її приналежністю до певного специфічного віросповідання. С. І. Здіорук визначає феномен етноконфесійності як сукупність «специфічних характеристик реального існування релігійних феноменів за ознакою етнічної (національної) та віросповідної приналежності індивідів, що з необхідністю тягне за собою їх певну консолідацію у певних організаційних формах. При тривалому існуванні такі форми здатні до самовідтворення з конституюванням особливого етносоціального організму, в якому процеси інкультурації й акультурації проходять найбільш автентично та інтенсивно» [12, с. 111].

2) В літературі існує декілька підходів до класифікації ЕКС. Найперше серед них виокремлюють *державоутворюючі* нації, реально чи потенційно здатні до утворення своєї держави (наприклад, кримські татари). Другим критерієм зазвичай вирізняють ставлення до країни перебування, громадянську позицію членів ЕКС. Серед ЕКС на теренах України такою відзнакою є їхнє *ставлення до існування та перспектив Української держави*. Високий рівень громадянськості аж до згоди захищати цю країну є метою передусім тих національних меншин, які складаються з її громадян. Проте ця мета не є притаманною тим групам, які вбачають в Україні тільки транзитну територію або місце тимчасового перебування. Багато з новоприбулих розглядають Україну як плацдарм для подальшого переміщення. Такі настрої існують серед афганців, арабів, іранців тощо. Третім критерієм приналежності до ЕКС у пострадянський час є *володіння національною мовою*. Декілька меншин послуговуються переважно російською мовою, недостатньо вільно володіють національними мовами. Це стосується передусім німців, болгар, греків, волзьких татар, меншою мірою – кримських татар. Четвертим принципом класифікації є *територіальний*. Вироблений

українськими та польськими істориками XIX–XX ст. (М. Чайковським, Ф. Мальчевським, Грабовським), він означає, що до української історії належать всі ЕКС, які у попередні періоди діяли на території України, хоча й належать до народів, розташованих переважно за її межами. Цей принцип був сформульований з урахуванням досвіду життя національних спільнот у центрі, на Півночі та Півдні нашої країни. Зазначений принцип не є формальним висловлюванням, адже серед ряду представників окремих національних спільнот помітна тенденція розглядати вітчизняні ЕКС не як явища українського політичного процесу, а в контексті національної історії інших народів і сусідніх країн (наприклад, Угорщини та Румунії).

Застосуванню зазначених методологічних принципів мають передувати певні застереження. По-перше, не всі етнічні групи є етноконфесійними утвореннями, як, наприклад, чехи [13]. По-друге, існують етноконфесійні групи з подвійною релігійною ідентичністю – угорці (католики і реформати), курди (мусульмани та езиди). По-третє, для даної роботи не є продуктивним власне один лише конфесійний класифікатор, відірваний від інших, як-от: ЕКС християнського кореня, ЕКС іудейського кореня, ЕКС ісламської групи тощо. Конфесійний критерій не дозволяє зрозуміти сили або слабкості такої функції релігії, як етнозбереження або етновідтворення. Необхідними є інші підходи, надто ж особливо комплексний підхід.

З урахуванням зазначеного визнаємо, що для цієї роботи найбільш продуктивною є така класифікація ЕКС.

I група. ЕКС місцевого походження.

II група. Діаспорні групи, що залишилися від інших держав, які попередньо існували на даних територіях.

III група. Діаспорні відгалуження націй, які у наш час мають свої держави. Ці спільноти з плином часу найпершими слабнуть, втрачають свою етноконфесійну специфіку або просто зникають. Так, за останні 10 років в Україні зникли Чеська євангельська церква, Корейська баптистська церква та Корейська методистська церква, зникають німецькі громади в АРК. Релігійний чинник як фактор збереження етноконфесійності не спрацював.

Очевидно, що виокремлені типи не є абсолютними, перетинки між ними не є непроникними. Особливо це стосується II та III груп, які в реальності часто переплітаються, співпадають або ж накладаються одна на другу. Разом з тим необхідно виокремити також іншу, цілком особливу групу, яку автор пропонує назвати *конфесійно-етнічними спільнотами* з наголошуванням на ознаці конфесійності. Етноконфесійна ідентичність у них ґрунтується на відокремленні групою себе від основного масиву етносу за допомогою акцентації на особливостях своєї релігійності порівняно з релігійністю переважної частини свого етносу. В Україні до цієї групи належать насамперед старообрядці, які за допомогою своєї релігійної специфічності відокремлюють себе від росіян («русских»). Вони об'єднані у Російську старообрядницьку церкву, яка існує у вигляді Білокриницької згоди («толка»), що мав на початку 2010 р. 56 зареєстрованих громад (і 6 поза реєстрацією, а також у вигляді «безпопівської згоди» (11 зареєстрованих і 2 незареєстровані громади). За класифікаційними ознаками до цієї ж групи належать реформати Закарпаття та езиди (курди-немусульмани) [14].

За межами нашого розгляду ми свідомо залишаємо нові для українського суспільства етноконфесійні утворення з огляду на невизначеність перспектив їх сталого перебування в Україні. До них належать, зокрема, афганці, асирійці, араби, китайці, в'єтнамці, навіть нещодавно постале японське товариство. До цієї ж сукупності відносяться також представники двох народів, які позбавлені власної державності та борються за її відновлення. Це курди та турки-месхетинці, на підтримку справи яких виступають численні міжнародні організації, зокрема Євразійська федерація прав людини та Організація прав людини тюркського світу [15]. Україна перебуває у першій десятці країн світу за кількістю мігрантів, які в'їжджають до країни; випереджають її за цим показником лише США, Росія, Німеччина та Ізраїль. Особливо привабливою Україна є для транзитних мігрантів, які, тимчасово осідаючи тут, шукають шляхів для подальшого потрапляння до країн Євросоюзу. За неможливості цього вони тимчасово

залишаються тут (якщо не потрапляють під закон про реадмісію), оскільки навіть у нашій країні вони можуть забезпечити собі вищий рівень життя, ніж у країнах Азії. Головною причиною для в'їзду до України є економічна, інколи підставою для цього називають високий рівень релігійної свободи у нашій країні. Поступово основною причиною зростання нової міграції в Україні стає важка демографічна ситуація в країнах перебування і наявність вільного простору для розвитку в нашій країні. У найближчому часі для України це означатиме суттєве зростання мусульманської громади, а також східних культів, які, проте, здійснюються у вузькому (здебільшого родинному) колі їх прибічників, які часто працюють і живуть, ізолюючись від оточуючого українського суспільства. Новоприбулі, як правило, концентруються у певних кварталах, будинках, вулицях, розташованих поближче до місця знайденої ними роботи.

Групи новоприбулих не потрапляють до поля нашого дослідження, оскільки вони не є національними меншинами у класичному розумінні. Такими ми називаємо лише етнічні групи, які відрізняються за рядом ознак від основного масиву населення та які складаються лише з громадян України. Доцільно виходити з критерію, виробленого у сусідній Угорщині: національною меншиною там вважають лише спільноту, яка прожила у цій країні принаймні 100 років протягом життя 4 поколінь, чим довела сталість і не випадковий характер свого існування тут. Тривалість часу перебування має стати і в Україні вирішальним критерієм набуття статусу національної меншини.

Для ЕКС саме як національних спільнот у сучасній Україні властивими є наступні *спільні риси*: а) усвідомлення їх членами себе передусім як громадяни України з відповідним позитивним ставленням до своїх громадянських обов'язків [16, с. 24]; б) об'єктивний в епоху глобалізації страх перед втратою своєї національної ідентичності, який існує й в Європі, й в Україні, і в Росії (передусім це стосується побоювань щодо американізації національних культур ЕКС, серед яких немає цілком вільних від асиміляційних страхів); в) для розмаїтості національних спільнот

в Україні більш відповідною є не держава єдиного етнонаціонального характеру у премордіалістському розумінні, а держава «багаторівневого суверенітету» (хоча політична влада України від початку суверенного існування й взяла реально курс на монокультурність й етноцентризм держави, що супроводжувалося активною риторикою про «національну державу титульного етносу» [17]. Водночас, як зазначає В. А. Войналович, «від початку незмінний виклик есенціалістській парадигмі становили сучасні реалії поліетнічної, багатокультурної і багаторелігійної України» [18, с. 343]. Нехтування зіткненням цих векторів створило з часом поле постійного соціального напруження, розриваючи країну навпіл.

Для національних спільнот, які набирають форми ЕКС, спільною рисою є також існування релігійного погляду на сутність і функції держави. Ще з часів Київської Русі, від Гетьманату склалась і століттями існує релігійна матриця держави. Лише згодом, в СРСР релігійно-духовну матрицю державності було зруйновано. Базові християнські цінності у суспільстві збереглися, однак без державної складової. Окремі минулі рештки її залишились у християнсько-монархічній ідеї, в ідеології закордонної Української церкви, а як відчуття втраченої цілісності – у наддержавній діяльності Російської церкви. У суверенній Україні певний елемент релігійної матриці держави зберігся передусім в УГКЦ, у прагненні до створення Української Помісної церкви, в самому факті існування УАПЦ і УПЦ–КП. За останні 10 років ця матриця досить несподівано далася взнаки серед кримських мусульман, до того ж у двох варіантах: а) постановка питання про всесвітній Халіфат; б) поява ідеї кримськотатарської національної ісламської автономії.

Сьогодні для етноконфесійних спільнот найбільш важливим є збереження України в її сучасному вигляді, яка твердо гарантує збереження їх національної і релігійної ідентичності. Проте цілком природною є симпатія ЕКС до своїх «метрополій» (реформати Закарпаття, поляки-католики, іудеї, вірмени, волзькі татари) або ж до країн, де розташовані духовно-адміністративні центри їх конфесій.

В окремих випадках усвідомлення можливості боротьби за власну державність зароджується або посилюється у наші дні. Перспективою власної державності заклопотані окремі представники кримськотатарського народу та русини. Всі ці процеси єднає неухильно постійно поступово зростаюча роль релігії як засобу традиційної ідентифікації особи або національної групи. Вона виявляє себе подвійно: по-перше, у підтримці етнічних груп із властивою лише їм організацією форм релігійного життя (караїми, єзиди тощо); по-друге, збереження етноконфесійних груп усередині світових **мета релігій** (ісламу, християнства). В обох випадках носії релігійності від свого індивідуального початку існують як саме приналежні до певного етносу. Причому етноконфесійність, за словами С. І. Здіорука, «може виступати в якості креативного, націотворчого або націозберігаючого чинника, так і в якості руйнівного, агресивного й асимілятивного чинника» [19].

Загалом можна вважати доведеним, що релігія в Україні виявила свою здатність бути стимулом відтворення і розвитку національних спільнот у ХХ–ХХІ ст. Результати нашого дослідження добре підтверджуються думкою Н. А. Назарбаєва, висловленою ним на I з'їзді лідерів світових і традиційних релігій: «Релігія, мабуть, єдине глобальне явище до настання епохи глобалізації, котре зберегло й несе світу ідеї гуманізму та культурного діалогу. Крім духовного універсалізму, релігія є й дійовим інститутом співробітництва між народами», сприяє утвердженню принципів толерантності, взаєморозуміння й злагоди [20]. Ця думка була й головним висновком Київського міжконфесійного форуму, який відбувся 25–26 квітня 2012 р., в якому брали участь представники християнства, ісламу та іудаїзму.

Висновки. 1) Релігія відіграє значну стимулюючу роль у процесах націєзбереження та націєвідтворення всіх, без виключення, національних спільнот та етноконфесійних згромаджень. Проте неможливо зробити певного висновку стосовно того, більш продуктивною чи менш продуктивною є роль релігії у мегасистемах християнства або ісламу. Жодної залежності піднесення або згасання цієї функції у

межах християнства чи ісламу не встановлено. Ефективність етнозберігаючого впливу релігії визначається зовнішніми щодо релігійної системи чинниками – комплексом соціальних причин. Саме від збігу або комбінації соціальних обставин залежить сила етнозберігаючого впливу релігії. 2) Значення досліджень ЕКС зростає в епоху, коли в світі існує досить висока ймовірність геополітичного розколу саме за етнорелігійною ознакою, коли в Європі помітно знижується рівень толерантності стосовно представників етносів і релігій, не традиційних для даної країни або регіону, зокрема й ісламу (наприклад, справа Брейвіка у Норвегії). 3) Неконтрольовані суспільством процеси у релігійному середовищі можуть призводити до небажаних наслідків: політизації та самоізоляції конфесій та етноконфесійних груп. Завадити цьому можуть лише система постійного моніторингу згаданих явищ, а також розробка й впровадження науково обґрунтованої політики держави щодо релігії, релігійних організацій та етноконфесійних груп.

1. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960 років. Політологічний дискурс. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2005. – 742 с.

2. Кирюшко М. І., Бойцова О. Є. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. – К. : Світогляд, 2005. – 300 с.

3. Войналович В. А. Регіональні аспекти етноконфесійних процесів у сучасній Україні // Наукові записки. – Вип. 19. – К. : ІПіЕНД, 2002. – С. 189.

4. Панчук М. І. Релігійний комплекс сучасної України: стан, динаміка, регіональна специфіка // Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 338.

5. Кочан Н. І. Етнонаціональний вимір інструменталізації релігії в суспільно-політичному просторі сучасної України // Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 386.

6. Бабін Б. В. Конституційно правовий статус корінних народів України : автореф. канд. юр. н. – Одеса, 2005. – 19 с.

7. Нетрадиційні іммігранти у Києві: сім років потому / за ред. Я. Пилинського. – К., 2010.

8. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма: библиография и архивы (конец XVIII–начало XX века). – Симферополь, 2010.

9. Бойцова Е. Е., Ганкевич В. Ю., Муратова Э. С., Хайредінова З. З. Ислам в Крыму: очерки функционирования мусульманских институтов. – Симферополь : Элиньо, 2009. – 432 с.; Крым в етнополітичному вимірі / ред кол.: Курас І. Ф. (голова) та інші. – К. : Світогляд, 2005. – 533 с.

10. Панчук М. І. Вступ // Закарпаття в етнополітичному вимірі / ред.: кол. Левенець Ю. (голова) та інші. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с. – С. 10–11.

11. Здіорук С. І. Етноконфесійна спільнота (група) // Релігієзнавчий словник / за ред.: А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 110.

12. Здіорук С. І. Етноконфесійність // Релігієзнавчий словник / за ред.: А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 111.

13. Чехи в Крыму. – Симферополь, 2010.

14. «Газета по-киевски». – 2009. – 6 октября.

15. Заявление для прессы Евразийской федерации прав человека и Организации прав человека тюркского мира в связи с противоправными действиями в отношении тюрков ахыска в Кыргызстане // Голос Крыма. – 2010. – 30 апреля.

16. Кирюшко Н. И. Мусульмане в украинском обществе. – К. : Ансар Фаундейшн, 2005. – 44 с.

17. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 400 с.

18. Войналович В. А. Вступ // Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 343.

19. Здіорук С. І. Етноконфесійність // Релігієзнавчий словник / за ред.: А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 111.

20. Нурсултан Назарбаєв – засновник казахстанської моделі міжетнічної та міжконфесійної злагоди / за ред. Ж. А. Алієва. – К. : Етнос, 2006. – С. 165.